

• इतिहास शास्त्र
संशोधन

भारत

संशोधन

संशोधन

संशोधन

संशोधन

संशोधन

संशोधन

कोसलाबद्दल

भालचंद्र नेमाडे यांच्या कादंबरीवरील लेख / परीक्षणे / टीपा

संपादक

बाबा भांड

कोसलाबादल
संपादक
बाबा भांड

KOSALABADALI
a collection of Marathi
critical essays on
KOSALA, edited by
Baba Bhand

साकेत प्रकाशन
क्रमांक - ६५१

पहिली आवृत्ती : ऑक्टोबर १९७९
दुयारित पुसरी आवृत्ती : १९९६

© प्रकाशकाच्या स्वाधीन

प्रकाशक :

बाबा भांड
साकेत प्रकाशन प्रा. लि.
११५, म. गांधीनगर, स्टेशनरोड
औरंगाबाद - ४३१ ००५

मुद्रक :

प्रिन्टवेल
एम. आर्. डी. सी. चिकलठाणा
औरंगाबाद - ४३१ २१०

अक्षरजुळणी :

घारा प्रिन्टर्स प्रा. लि.
११५, म. गांधीनगर, स्टेशनरोड
औरंगाबाद - ४३१ ००५

मुखपृष्ठ :

विकास जोशी

किंमत : १५० रुपये

भालचंद्र नेमाडे यांच्या कोसला कादंबरीचा अभ्यास

वासुदेव सावंत

कोसला कादंबरी लिहून रा. भालचंद्र नेमाडे यांनी मराठी कादंबरी वाङ्मयाला एक नवे परिमाण प्राप्त करून दिलेले आहे. मराठी कवितेच्या क्षेत्रात बा. सी. मर्ढेकरांनी आणि कथेच्या क्षेत्रात गंगाधर गाडगीळ यांनी जे कार्य केले तशाच प्रकारचे नवप्रवर्तनाचे कार्य मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात रा. नेमाडे यांनी कोसलाद्वारे केलेले आहे. प्रस्थापित वाङ्मयीन परंपरेला कोसलाने दिलेला धक्का अधिक मूलगामी आणि सर्वकष स्वरूपाचा आहे. कोसला कादंबरीच्या आकलनाविषयी विविध समीक्षकांमध्ये काही अंशी मतभिन्नता असली तरी मराठी कादंबरी वाङ्मयातील तिचे ऐतिहासिक कार्य, तिचे वेगळेपण बहुतांश समीक्षकांनी एकमुखाने मान्य केलेले आहे. 'एक अभूतपूर्व मराठी कादंबरी' अशा सार्थ शब्दात शिरीष पै यांच्यासारख्या टीकाकारांनी कोसलाचा गौरव केलेला आहे. आशयदृष्ट्या कोसला पूर्वकालीन कादंबरीपेक्षा वेगळी आहेच, पण त्याचबरोबर कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराबाबत रूढ असणारे संकेत मोडून कादंबरीच्या रूपाबद्दल नव्याने विचार करावयास तिने भाग पाडलेले आहे. प्रस्थापित वाङ्मयपरंपरेला धक्का देऊन जीवन आणि साहित्य या दोन्हीबद्दल एक नवा दृष्टिकोन कोसलाने दिलेला आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये आशय, जीवनदृष्टी, निवेदन, भाषा इ. अंगांनी कोसलाचे आकलन करून मराठी कादंबरीतील तिचे वेगळेपण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

कोसलातील आशयाचे स्वरूप :

पारंपरिक कादंबरीच्या तुलनेत विचार केल्यास कोसला कादंबरीला रूढ अर्थाने कथानक नाही असे म्हणावे लागते. १९६० पूर्वीच्या कादंबरीचा विचार केल्यास कथानकासंबंधी काही संकेत रूढ असलेले दिसतात. एका अपरिहार्य शेवटाच्या किंवा परिणामाच्या दिशेने सरकत जाणारी घटना-प्रसंगांची गुंफण म्हणजे कादंबरीचे कथानक असे मानले जात असे. आदि-मध्य-अन्त असे या कथानकाचे स्पष्ट टप्पे असले पाहिजेत. कथानक वाचकांची जिज्ञासा, उत्कंठा वाढवणारे असले पाहिजे, त्यासाठी कथानकात संघर्ष असला पाहिजे, काहीतरी रहस्यमयता असली पाहिजे, अनपेक्षित कलाटणी असली पाहिजे, विलोम पद्धतीने कथानक सांगितले पाहिजे असे कित्येक संकेत कादंबरीच्या कथानकाविषयी प्रचलित होते व त्यानुसार कादंबऱ्या लिहिल्या जात असत. केवळ ना. सी. फडके यांच्यासारखे रंजनवादी कादंबरीकारच नव्हे, तर हरिभाऊंच्यासारखे वास्तववादी कादंबरीकार आपल्या (ऐतिहासिकच नव्हे तर) सामाजिक कादंबऱ्यांतून सुद्धा रहस्यमयता, उत्कंठावर्धन इ. तंत्राचा वापर करीत होते.

कोसलाने कथानकासंबंधीच्या ह्या रूढ संकल्पना मोडीत काढल्या. पारंपरिक

अभिरुचीच्या दृष्टीने कोसला ही ठाविक कथाबंध नसलेली, विस्कळीत रचना वाटावी असेच तिचे स्वरूप आहे. पण याचा अर्थ कोसला ही कसलाच आकार नसलेली विस्कळीत रचना आहे असे नव्हे. एकमेकांशी अतूटपणे बांधलेले घटनाप्रसंग तिच्यात नसले तरी तिच्यातील सगळे तपशील एका अंतःसूत्राने निगडित झालेले आहेत. तिच्यातील एकत्रे (युनिटी) चे तत्त्व पृष्ठस्तरीय किंवा दर्शनी नसून आंतरिक आहे. एका पंचविशीतील तरुणाने आपल्या आयुष्यातील पाच-सहा वर्षांच्या अनुभवाचे- प्रामुख्याने महाविद्यालयीन विद्यार्थीदशेचे केलेले निवेदन सकृद्दर्शनी कोसलाचा आशय म्हणून सांगता येत असले, तरी वस्तुतः कोसला ही अनेकविध आशयसूत्रांनी विलक्षण संपृक्त बनलेली कादंबरी आहे. एका संवेदनशील तरुणाची आत्मकथा, पिता-पुत्र या दोन पिढ्यांतील संघर्ष, महाविद्यालयीन जीवनाचे वास्तवपूर्ण चित्रण, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या पोकळपणाचे, किडलेपणाचे नव्या दृष्टिकोनातून केलेले आकलन, शहरी तरुणांप्रमाणेच ग्रामीण भागातील अस्वस्थ तरुण पिढीच्या व्यथेचे (रुरल अँगनी) चित्रण, माणूस आणि निसर्ग यांच्या संबंधांचा शोध, एकूणच मानवी जीवनाबद्दलचे असांकेतिक चिंतन अशा विविध आशयसूत्रांनी कोसलाची संरचना गुंतागुंतीची बनलेली आहे. पण या सर्व आशयसूत्रांना एकत्र गुंफून घेणारे या कादंबरीचे प्रमुख आशयसूत्र म्हणजे व्यक्तीच्या परात्मभावाचे चित्रण हे होय.

ग्रामीण संस्कारात वाढलेला पांडुरंग सांगवीकर काहीतरी करून दाखविण्याच्या, काहीतरी मिळविण्याच्या उमेदीने महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यासाठी विद्येचे माहेरघर असलेल्या शहरात येतो. शिक्षणामुळे माणूस मोठा होतो, आयुष्यातील काहीतरी ध्येय साध्य करता येते, ही समाजाने, वडिलधाऱ्या माणसांनी करून दिलेली समजूत मनाशी बाळगून पांडुरंग उच्च शिक्षण घेण्यासाठी येतो. पण लवकरच एकूण शिक्षणपद्धती, प्राध्यापक, परीक्षापद्धती याबद्दल पांडुरंगचा भ्रमनिरास होतो. या भ्रमनिरासाबरोबरच महाविद्यालयीन जीवनातील काही घटना पांडुरंगच्या आंतरिक परिवर्तनाला कारणीभूत ठरतात. चमकण्याच्या हव्यासातून पांडुरंग वक्तृत्वमंडळ, गॅदरिंग, व्हरायटी या कार्यक्रमाचा सेक्रेटरी म्हणून जबाबदारी अंगावर घेतो. मेसचाही सेक्रेटरी बनतो. पण व्हरायटीचा खर्च बजेटपेक्षा वाढून पैसे खाल्ल्याचा आरोप पांडुरंगवर येतो. मेसमधल्या ज्या रामाप्पा आचान्यावर पांडुरंगने विश्वास ठेवला, तोच मधल्यामध्ये पैशांचा अपहार करून पांडुरंगवर पैसे भरण्याची पाळी येते. या अनुभवांनी पांडुरंगला भोवतालच्या व्यवहारी माणसाबद्दल, व्यवहारी जगाबद्दल उबगव चीड येते. या घटनांपासून पांडुरंग भोवतालच्या जगापासून एकाकी बनू लागतो. काहीतरी मिळवण्याची, धोर होण्याची धडपड अर्थशून्य आहे, हे सत्य त्याला उमजते.

‘मिळवणं. च्यायला, काय मिळवलं? मिळवण्याची भाषा बंद करावी. काहीच तसं मिळवता येत नाही.’ (पृ. २३६) या पांडुरंगच्या उद्गारातून त्याला उमगलेल्या या सत्ताची प्रचीती येते. या घटनांबरोबरच पांडुरंगच्या मनावर जबरदस्त आघात होतो तो मनीच्या मृत्यूचा. लहानग्या मनीचं निरागस अस्तित्व मृत्यूच्या निर्दम झडपेने ज्या भयानक वेदनादायी मार्गांनी संपवले जाते, त्यामुळे पांडुरंग आतून पूर्ण उद्ध्वस्त होतो. मानवी

अस्तित्वाची सनातन वेदना पांडुरंगला व्याकुळ करते. दुःख, वेदना, मृत्यू या मानवी अस्तित्वाशी अटकळपणे निगडित असणाऱ्या घटकांच्या दर्शनाने पांडुरंग उन्मळून जातो. मानवी अस्तित्वाच्या तात्कालिकतेची (टिम्पोरॅलिटी) जाणीव त्याला होते आणि इथपासून पांडुरंग पूर्ण एकाकी बनून परात्मभावाने ग्रासला जातो.

अस्तित्वावादी विचारवंतांच्या मते, मानवी अस्तित्वाचे दोन घटक असतात. एक म्हणजे व्यक्तीचे स्वतःचे स्वतंत्र असे अस्तित्व-बीइंग-इन-इटसेल्फ, आणि दुसरा घटक म्हणजे भोवतालच्या स्वैतर विश्वासदर्भातील अस्तित्व-बीइंग-इन-द वर्ल्ड. व्यक्ती अस्तित्वात असते याचा अर्थ ती कोणत्या तरी पर्यावरणात-बाह्यविश्वात अस्तित्वात असते. हे बाहेरचे विश्व जसे स्वैतर व्यक्तींनी बनलेले असते तसेच ते वस्तूंनी व मानवनिर्मित व्यवस्थांनी बनलेले असते. हे बाह्यविश्व मानवी अस्तित्वाचा एक अपरिहार्य घटक असतो. पण त्याचा मानवी अस्तित्वाला एक धोकाही असतो. तो म्हणजे या बाह्यविश्वाचे व्यक्तीच्या अस्तित्वावर आक्रमण होऊन व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आंतरिक असते; पण (इनवर्डली बीइंग) झाकोळून हरवून जाऊ शकते, म्हणून मानवी अस्तित्वातील विरोधाभास असा की, अस्तित्वासाठी स्वैतर विश्व आवश्यक, पण तेच विश्व व्यक्तीच्या सच्चा (ऑथेंटिक) अस्तित्वाला बाधकही ठरते.

'Thus there is a paradox involved here that a purely individual existence is not possible and could not properly called an existence; yet existence with other is to be judged authentic to the degree that it lets individuals be free to become the unique person.'

John Macquarrie, Existentialism Penguin, pp 83, 1976.

स्वैतर विश्वाचे आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वावर आक्रमण झाल्याची जाणीव संज्ञा-जागृत व्यक्तीला झाली, की बाह्यविश्वाबद्दल तिला परकेपणा वाटू लागतो आणि आपणही बाह्यविश्वाचाच एक भाग, इतरांपैकी एक बनून गेल्यामुळे अस्तित्वाची अर्थपूर्णता, सच्चेपणा (ऑथेंटिसिटी) हरपल्याच्या भावनेने स्वतःचे जीवनही व्यक्तीला परके वाटू लागते.

'This divorce between man and his life, the actor and his setting is properly the feeling of absurdity.'

A Camus, The Myth of Sysifus, Penguin 1979, pp 13.

पांडुरंगला या असंगततेची (अब्सर्डिटी) जाणीव झालेली आहे. थोर होण्याच्या कल्पना घेऊन आपण शिक्षण घेण्यासाठी महाविद्यालयात आलो, पण हा निर्णय आपला स्वतःचा नव्हताच, इतरांनीच आपल्यासाठी घेतलेला तो निर्णय होता हे पांडुरंगला कळते. परीक्षापद्धती, शिक्षणपद्धती यात काही अर्थ नाही हे कळूनसुद्धा परीक्षेच्या वैतागवाण्या चक्राला पांडुरंगला बांधून घ्यावे लागते ते स्वेच्छेने नव्हे, तर इतरांच्या, समाजाच्या दडपणाने. ज्या बापाविषयी तिरस्कार, त्याच्याच पैशावर विसंबून राहणे भाग पडते. या परावलंबनातून सुटण्याची पांडुरंगची धडपडही घरच्या माणसांच्या प्रयत्नानेच विफल ठरते. सगळ्या सामाजिक व्यवस्थांचा फोलपणा कळलेला असूनही त्याच व्यवस्थेत जगणे भाग पडते. 'दुसरे

म्हणतात ते खरं ठरतं आपण पुरेपूर फसल्यावरच' (१०९) असे इतरांचे म्हणणे खरे मानूनच जगणे पांडुरंगला भाग पडते. अशा प्रकारे 'अस्तित्वलोप' हीच पांडुरंगची खरी वेदना आहे. त्याच्या परात्मतेच्या मुळाशी हीच अस्तित्वलोपाची, स्वैतरविश्वाच्या आक्रमणाची जाणीव आहे. यामुळे पांडुरंग स्वैतरविश्वाबद्दल परात्म बनलेला आहे. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दलही परकेपणाची भावना त्याच्या मनात निर्माण झालेली आहे. 'आईबाप नसते तर बरेच झाले असते; कारण तेच आपल्या चक्राला जबाबदार' असे त्याला वाटते. त्याच्या परात्म अनुभूतीचे चित्र डायरीतील काही नोंदीतून स्पष्टपणे व्यक्त होते.

मी एकटा सोडून बाकीचे सगळे एक असतात. (२२९)

सूत्रपाठ ग्रेटेस्ट-स्वदेशसंबंधु त्याज्यः स्वग्रामसंबंधु त्याज्यः संबंधियाचा संबंधु तो विशेषतः त्याज्यः (२२९)

मीभर कौरतो काळ माझ्यापुरता (२२४)

नाही तर मी कुणाशी काय मिसळायला तयार आहे? (२३०)

रोज झोपून गेल्यावर विसरतो बहीणभाऊ, आईबाप, मामा-मावश्या सगळे. आणि उठता-उठताच आमचं शरीर आमच्या मनावर ही वस्त्रं नेसवतं. एरवी मनानं आम्ही नागडेच. अंधारात काही नातं नाही. (२२९)

पांडुरंगच्या डायरीतल्या यासारख्या नोंदीतून त्याच्या परात्म मनःस्थितीचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे.

अस्तित्वलोपाच्या जाणिवेने व्यथित झालेल्या पांडुरंगला या व्यथेवर मात करण्याचा, समस्या सोडविण्याचा मार्ग मात्र सापडलेला नाही. कारण पांडुरंग हा बुद्धही नाही किंवा तुकारामही नाही, (इथल्या भूमीतच मुळे रुतलेला) तो एक सामान्य तरुण आहे. मानवी अस्तित्वाची समस्या बुद्धालाच नेमकी कळली, म्हणून पांडुरंगला बुद्धाबद्दल अपार आत्मीयता आहे, पण ऐहिक त्यागाचा बुद्धाचा मार्ग तो पत्करू शकत नाही किंवा तुकारामाप्रमाणे आत्मसाक्षात्काराचा अनुभव घेऊन 'आनंदाचे डोही आनंदतरंग' अनुभवण्याचे भाग्यही त्याच्या भाळी नाही. लौकिक जीवनातून विरक्त होऊन एकाएकी निघून गेलेल्या गिरधरबद्दल पांडुरंगला आदर आहे. पण गिरधरचा मार्ग आपला नव्हे, त्याला विहंगम मार्ग, आपला मुंगीचा मार्ग याचीही पांडुरंगला जाणीव आहे. म्हणून स्वतःहूनच नेमकं खुंट्यावर येऊन उभे राहणे या पर्यायाची तो निवड करतो. आपल्या अस्तित्वलोपाला कारण ठरणान्या स्वैतरविश्वापुढेच मान तुकवून जगणे त्याला भाग पडते. ही शरणागतीही नव्हे किंवा पलायनवादही नव्हे; तर सामान्य माणसाच्या अस्तित्वाची ही भयावह शोकात्मिका आहे आणि कोसला मधून रा. नेमाडे यांनी ती अत्यंत प्रभावीपणे उभी केलेली आहे. मानवाच्या परात्मतेचा विचार करताना बुद्ध, महानुभाव आणि आधुनिक जाणिवेला अशा एका व्यापक परिप्रेक्षात नेमाडे एकात्मपणे मानवाच्या या समस्येकडे पाहतात. चिंतनाची ही व्यापकता आणि सर्वकषता आधुनिक मराठी साहित्यात तरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शंका नाही.

माणूस-निसर्ग संबंधाबाबतचा दृष्टिकोन

कोसलामधून माणूस आणि निसर्ग यांच्या संबंधात जो दृष्टिकोन व्यक्त झालेला आहे, त्याचा विचार परात्मतेच्या आशयसूत्रासंदर्भात करणे आवश्यक आहे. माणूस हा निसर्गातील वनस्पती व मानवेतर प्राणी यांच्याप्रमाणेच एक लिटिंग ऑर्गेनिझम असल्याने तोही निसर्गाचाच एक भाग आहे. आदिमानवाच्या जाणिवेत मानव आणि निसर्ग यांच्या एकात्मतेच्या अनुभूतीला परमोच्च स्थान होते. पण माणूस सांस्कृतिकदृष्ट्या जसा जसा प्रगत होऊ लागला तसतशी एकात्मतेची जाणीव कमी कमी होत जाऊ लागली. तरीही महाकाव्यादी प्राचीन साहित्यातून, पंचतंत्र हितोपदेश यासारख्या कथांतून अथवा लोकविधीतून मानव-निसर्ग यांच्यातील एकात्मतेचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे उमटलेले दिसते. पण जेव्हा बुद्धिवादाचा आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा उदय झाला तेव्हा मानवाची निसर्गाकडे पाहण्याची भूमिका बदलली. मानवी बुद्धीच्या सहाय्याने निसर्गातील रहस्ये, नियम यांचे आकलन करता येते आणि निसर्गावर मात करून स्वतःच्या भौतिक विक्रसासाठी मानव निसर्गाचा उपयोग करू शकतो, असा अंधविश्वास बुद्धिवादाने माणसाच्या मनात निर्माण केला. या भूमिकेमुळेच माणूस आपल्या स्वाभाविक रूपाला, निसर्गाला दुरावला. विज्ञानाच्या सहाय्याने मानवाने स्वतःभोवती वस्तुविश्वाचा प्रचंड पसारा उभा केला आणि या स्वनिर्मित वस्तुविश्वात हरवून गेल्याने माणूस आणि निसर्ग यांच्या एकात्मतेची जाणीव नष्ट झाली. निसर्गापासून तुटलेल्या आधुनिक मानवाची ही परात्मता विसाव्या शतकातील आधुनिक साहित्यातून व्यक्त झालेली आहे. वैज्ञानिक प्रगती, मानवाचा भौतिक विकास याकडे आधुनिक लेखक साशंक व प्रतिकूल नजरेनेच पाहतात. मानव-निसर्ग यांच्यातील वियुक्ततेच्या जाणिवेतूनच कादंबरीसारख्या आधुनिक वाङ्मय-प्रकाराचा उदय झालेला आहे, असे जॉर्ज ल्यूकाच्चे म्हटलेले आहे.

निसर्गाकडे पाहण्याचा हाच आधुनिक दृष्टिकोन कोसलामध्ये व्यक्त झालेला आहे. कोसलातील हा दृष्टिकोन रोमँटिक नाही, तसाच विज्ञाननिष्ठही नाही. मानवी वस्तीपासून दूर असलेल्या डोंगरदऱ्यातून रात्री-अपैरात्री भटकण्याची पांडुरंगची ओढ म्हणजे या भूमीशी आपलं नातं शोधण्याचाच प्रयत्न आहे. माणूस आणि निसर्ग यांची हरवलेली एकात्मता शोधण्याचा तो प्रयत्न आहे. झाडं पाय जमिनीत रोवून उभी असतात, त्यांचं खरं अस्तित्व जमिनीतच असतं. माणसाला असं झाडाप्रमाणे जमिनीशी नातं जोडता येत नाही, ही जाणीव पांडुरंगाला व्यथित करते. 'माणसाचं जमिनीत काय आहे?' हे माणसानं पोटापायी घालवलं. ही पृथ्वी आमहाला अंतर देणार नाही असं तुला म्हणता येईल?... असा तू पृथ्वी फिरून आलास तरी तुला तुझं आणि धरित्रीचं नातं सापडणार नाही.

'तुमच्या बिया तुम्ही धरित्रीशी संबंध येऊ न देता पेरता आणि त्या वरच्यावर उगवतात' (पृ. १९८) पांडुरंगच्या या चिंतनातून त्याला जाणवलेले माणसाचे जमिनीपासूनचे परतमान स्पष्ट होते. शिवाय पुन्हा माणसं जमिनीशी आपला संबंधच येऊ नये, अशा पद्धतीनं पाहतात, हेही पांडुरंगला पटत नाही. शहरातल्या माणसांना जमीन काय ते

माहीतच नसतं. हे डांबरी रस्ते करून जमीन बुजवून शिवाय वर बूट घालून चालतात आणि सिमेंटमध्ये राहतात, हे पांडुरंगला विचित्र घाटते.

मानवाची कथित भौतिक आणि प्रगत संस्कृती मानव-निसर्ग एकात्मतेच्या विघटनाला कारणीभूत ठरते. म्हणून माणसाच्या या प्रगत संस्कृतीविषयी प्रतिकूल दृष्टिकोन कोसलातून व्यक्त झालेला आहे, तर निसर्गाशी नाते जोडून राहिलेल्या आदिम मानवसमूहाविषयी गौरवाची व आत्मीयतेची भावना व्यक्त झालेली आहे. "पुढे पुढे हिन्दुस्थानही मागासला आणि सुशिक्षितांचे प्रमाण वाढू लागले, पण ह्याच काळात काही चांगले लोकही होते. ते ओरिसा, बंगाल ह्या भागात राहात. ते दगडाची पूजा करीत." (पृ. १३२) "अमेरिका नावाचे रेड इंडियनांचे मोठे खंड होते. तेथे युरोपातील काही दरिद्री लोकांनी वसाहत करून हळूहळू सर्व रेड इंडियनांना मारून टाकून आपणच मालकी हक्क स्वतःकडे घेतले. नंतर यंत्रांमागून यंत्रे शोधून ह्या नव्या अमेरिकन प्राण्यांनी सर्वत्र विचित्र गोष्टी केल्या. पण रेड इंडियन हेच खरे सुधारलेले" (पृ. १९५). कोसलातील या दोन अवतरणांवरून मानवाच्या कथित प्रगतीचा उपहास आणि निसर्गपूजक प्राचीन मानवी समूहाबद्दलची आत्मीयता स्पष्ट होते. माणूस आणि निसर्ग यांच्या संबंधाबाबत व्यक्त झालेला नवा दृष्टिकोन हे अशा प्रकारे कोसलाच्या आशयाचे एक लक्षणीय वेगळेपण आहे.

कोसलातील जीवनदृष्टी

आतापर्यंत केलेल्या विवेचनातून कोसलातून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी काही अंशी स्पष्ट झालेलीच आहे. पण त्याविषयी आणखी काही मुद्दे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. केवळ वास्तव अनुभवाचे तपशील मांडणे एवढेच कादंबरीकाराचे काम नसते. या वास्तव अनुभवाची व्यवस्था काही एक मूल्यात्मक भूमिका घेऊन त्याला लावावी लागते. कादंबरीकाराच्या या भूमिकेला त्याची नैतिकता किंवा जीवनदृष्टी असे म्हणता येईल. कादंबरीच्या आशयप्रव्याला या नैतिकतेची संदर्भचौकट प्राप्त झालेली असते. म्हणून कादंबरीच्या अभ्यासात तिच्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवनदृष्टीचा-नैतिकतेचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. १९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीचा विचार केला तर तिच्यातून व्यक्त झालेल्या जीवनदृष्टीविषयी काही ठळक निरीक्षणे नोंदवता येतात. मराठी कादंबरीचा उदय महाराष्ट्राच्या प्रबोधनकाळात झाला. इंग्रजी राजवटीच्या सहवासाने बुद्धिवाद, उदारमतवाद यासारख्या नव्या मूल्यप्रणालीचा सुशिक्षित वर्गाला परिचय झाला. व्यक्तिस्वातंत्र्यासारख्या नवीन मूल्यांचा प्रभाव विशेषत्वाने जाणवला. या नव्या दृष्टीनुसार व्यक्तीचा विकास हे मुख्य उद्दिष्ट ठरून व्यक्तीच्या विकासाला मारक ठरणारी पारंपरिक भारतीय समाजरचना बदलली पाहिजे, हा विचार प्रमुख ठरला. या समाजपरिवर्तनाच्या, समाजसुधारणेच्या भूमिकेतूनच बाबा पद्मनजी, हरिभाऊ, वामन मल्हार यांची कादंबरी जन्माला आली. सामाजिक ध्येयवाद या कादंबरीतील जीवनदृष्टीचा केंद्रबिंदू होता. पण या सुधारणावादाची एक मर्यादा अशी की, या भूमिकेतून कादंबरीकारांनी हाताळलेले प्रश्न स्वऱ्या अर्थाने सगळ्या मराठी समाजाचेही प्रश्न नव्हते. हा सुधारणावाद विशिष्ट वर्गाच्या प्रश्नांपुरताच मर्यादित होता

आणि या वर्गाच्या जाणिवेतच तो अडकलेला होता. दुसरे म्हणजे शिक्षण घेतल्याने किंवा काही विशिष्ट मूल्यांचा स्वीकार केल्याने माणूस सुधारेला, माणसाचे प्रश्न सोडवता येतील असा एक (युटोपियन) आदर्शात्मक-स्वप्नाळू आशावाद या सुधारणावादामागे होता. या सामाजिक सुधारणावादाची जागा पुढे राजकीय ध्येयवादाने घेतली. उदारमतवादाच्या जोडीला समाजवाद, राष्ट्रवाद, गांधीवाद असे नवे वाद आले; पण मानवाच्या विकासाबद्दलचा भावडा आशावाद कायमच होता. हा आशावाद म्हणजे एक स्वप्नरंजनच होते. आणि स्वप्नरंजनातूनच स्त्रीसुधारणा, समाजसुधारणा, ग्रामसुधारणा, दलितोद्धार, आधी राजकीय का आधी सामाजिक? देव हेच ध्येय की ध्येय हाच देव? क्लोपासना की नीतिरक्षण? अहिंसक प्रतिकार की सशस्त्र क्रांती? त्याग की भोग? बुद्धी की भावना? अशा अनेकविध प्रश्नांच्या अमूर्त चर्चेतच मराठी कादंबरी गुंतून पडलेली होती.

मानवी जीवनाबद्दलच्या भावड्या स्वप्नरंजनाला कोसला कादंबरीने प्रथमतःच जोरदार धक्का दिला. मानवी विकासाबद्दलच्या आदर्शवादी संकल्पनेपुढे तिने एक मोठे प्रश्नचिन्ह उभे केलेले आहे. कोणत्याही सामाजिक-राजकीय प्रश्नात अडकून न पडता मानवी अस्तित्वाशी निगडित असणाऱ्या मूलभूत समस्येलाच रा. नेमाडे यांनी हात घातलेला आहे. मानवी जीवनाच्या वास्तवाचे एक भयाण रूप इथे साक्षात केले गेलेले आहे. व्यक्तीच्या अस्तित्ववेदनेची फार प्रभावी अभिव्यक्ती कोसलामध्ये झालेली आहे. व्यक्तीच्या अर्थितिक जगण्याला बाधक ठरणाऱ्या सगळ्या मानवी आदर्शांना आणि व्यवस्थांना येथे नाकारले गेलेले आहे. कोसलाचा नायक प्रस्थापित आदर्श मूल्यव्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उभा राहिलेला आहे. स्वतः विसरून भौतिक समृद्धीमागे, खोट्या प्रतिष्ठेमागे धावणारा, जगण्याची अर्थपूर्णता हरवून यांत्रिकपणे जगणारा आजचा समाज, वडिलघान्या पिढीचा दांभिकपणा, आजची शिक्षण व्यवस्था, सामाजिक व राजकीय व्यवस्था, शासनयंत्रणा यांचा पोकळपणा, विद्वत्ता व संस्कृती यांची मूल्यहीनता या सगळ्या गोष्टींना इथे निरर्थकता, आहे; पण क्रेबळ नकारात्मकता हेच कोसलातून व्यक्त झालेल्या जीवनदृष्टीचे एकमेव स्वप्न नव्हे. कोसलाचा नायक पांडुरंग हा 'सिनिक' किंवा सर्वतुच्छतावादीही बनलेला नाही. अनेक गोष्टींना तो नकार देत असला तरी काही नैतिक मूल्ये पाळून प्रामाणिक जगण्यावर त्याची श्रद्धा आहे. अशी प्रामाणिकपणे जगणारी माणसे त्याला श्रेष्ठ वाटतात. पंडित नेहरू एवढ्याच लक्ष्मीबाई टिळकही श्रेष्ठ वाटतात. भाराभर साहित्य लिहून मोठे होणाऱ्या लोकांइतकेच आयुष्यात एक ओळही न लिहिता जगण्याशी प्रामाणिक असणारे लोक पांडुरंगला थोर वाटतात. सामाजिक प्रतिष्ठेच्या कोणत्याच रूढ संकल्पनेत न बसणारी पण स्वतःच्याच मार्गाने जगण्यासाठी धडपडणारी माणसे पांडुरंगच्या आस्थेचा विषय बनतात. अशा प्रकारच्या सोटम्या, लालाजी, चक्रधर, गिरधर, जगनबुवा, जयहिंद, झगडू, राघो, सुनाट, लहानू, धुळक्या, भराळी, भिकारी इ. अनेक व्यक्तींचा एक पटच कोसलामध्ये उभा राहिलेला आहे. याउलट समाजात उच्चभू व प्रतिष्ठित म्हणून मिरवणारी पण दैनंदिन जीवनात अप्रामाणिकपणा करणारी प्रो. गुणे, प्रा. गोविंदा यांच्यासारखी माणसे पांडुरंगच्या

तिरस्काराचा विषय बनतात.

कोसलांमधील जीवनदृष्टी अशी वास्तव जीवनाच्या अनुभवातून बनलेली आहे, ती कोणत्याही संप्रदायाशी (इझमूशी) किंवा आयत्याच तयार असलेल्या अमूर्त संकल्पना-व्यूहाशी बांधली गेलेली नाही. आजवर मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या जीवनदृष्टीपेक्षा ती वेगळी, नवी आहे. म्हणून कोसला ही एक नवी नैतिकता मांडणारी कादंबरी आहे, असे म्हणता येईल.

कोसलाचे निवेदन :

निवेदन हा कोणत्याही कथात्मक साहित्याचा महत्त्वाचा घटक असतो. वाचकांना उद्देशून कथा सांगणारा कुणीतरी असतो. कोणत्या तरी माध्यमातून कथा सांगितली जात असते. म्हणून Mediacy हे कथा निवेदनाचे प्रमुख लक्षण असते. एखाद्या कादंबरीत या Mediacy चे प्रमाण आशयाच्या गरजेनुसार कसे कमी-अधिक होते, निवेदनाच्या कोणत्या प्रकारांचा- पद्धतीचा वापर लेखक करतो आणि ही निवेदनशैली आशयसूत्राच्या दृष्टीने कितीपत उचित ठरते याचा विचार कादंबरीच्या आकलनास उपयुक्त ठरतो. कादंबरीत वापरल्या जाणाऱ्या दोन प्रमुख निवेदन पद्धती म्हणजे आत्मनिवेदन आणि तृतीयपुरुषी निवेदन. निवेदनपद्धतीचे हे वर्गीकरण फारसे महत्त्वाचे नाही असे काही अभ्यासकांना (वेन बूथ : हिटोरिक ऑफ फिक्शन) वाटत असले, तरी या दोन्ही प्रकारच्या निवेदनपद्धतीची काही स्वतंत्र वैशिष्ट्ये, सामर्थ्ये आहेत, असे दिसून येते. कित्येकदा एकच आशय जर या दोन वेगवेगळ्या निवेदनपद्धतींमध्ये सांगितला तर परिणामाच्या दृष्टीने बराच फरक पडतो. उदा. 'त्याच्या वडिलांची अंगकाठी अस्सल बापासारखी भयानक भरभक्कम आहे. ते लबाड आहेत.' हे तृ. पु. निवेदनातील वाक्य. 'माझ्या वडिलांची अंगकाठी अस्सल बापासारखी भयानक भरभक्कम आहे. ते लबाड आहेत.' असे आत्मनिवेदनात आले तर स्वतःच्या वडिलांना लबाड म्हणणाऱ्या, स्वतःच्या वडिलांचे वर्णन अस्सल बाप अशा शब्दात करणाऱ्या नायकाची ओळखही त्या आत्मनिवेदनात्मक वाक्यातून पटते, आणि आई-वडिलांना पूज्य मानणाऱ्या पिढीतला हा नायक नाही हे लक्षात येते. यावरून आत्मनिवेदनपद्धती ही एखाद्या पात्राच्या अंतरंगाचे, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अधिक जवळून दर्शन घडविण्यास उपयुक्त ठरते, हे लक्षात येते. त्याउलट तृ. पु. निवेदनपद्धती बाह्यवास्तवाचे तपशीलवार चित्रण करण्यास उपयुक्त ठरते. कोसलाचे वैशिष्ट्य असे की, तिच्यात आत्मनिवेदन- पद्धतीचा वापर केलेला असला तरी आत्मनिवेदनपद्धतीच्या सामर्थ्याचा जसा प्रभावीपणे उपयोग करून घेतलेला, तसाच तृ. पु. निवेदनाच्या वैशिष्ट्यांचाही निवेदनात कुठेही कृत्रिमता येऊ न देता कौशल्याने वापर केलेला आहे.

नायक ह्याच निवेदक असणाऱ्या कादंबरीत नायकपात्राची अनुभवणारा (एक्स्पीरियन्सिंग सेल्फ) आणि कथन करणारा (नॅरेटिंग सेल्फ) अशी दोन रूपे प्रकट होत असतात. निवेदकाचे स्थान अनुभवविज्ञाच्या केंद्रस्थानी असते आणि नायकाच्या

दृष्टिकोनातूनच सगळे अनुभव वाचकांपुढे येत असतात. कोसलाचे अनुभवविश्व पांडुरंगच्या जीवनदृष्टीतूनच उलगडत जाते. त्यामुळे सकृद्दर्शनी विस्कळीत वाटणारे कोसलातील तपशील, घटना, प्रसंग, पात्रे एका जीवनदृष्टीच्या सूत्राने एकात्म संरचनेत बांधले जातात. आशयाच्या स्वरूपानुसार कोसला मध्ये निवेदनशैलीही कशी नकळत बदलत जाते, निवेदकरूपाचा कसा कमी-अधिक संकोच होतो आणि मेडियसीचे प्रमाणही कसे बदलत जाते हे अभ्यासण्यासारखे आहे. कोसलाच्या पहिल्या भागात पांडुरंगची निवेदकाची भूमिका अधिक स्पष्टपणे जाणवते, म्हणजे येथे निवेदनातील मेडियसीचे प्रमाण जाणवण्याइतके अधिक आहे. 'तुम्हाला सांगण्यासारखं एवढंच, तेही एक सांगतोच, आता उदाहरणार्थ माझी ओळख' इ. उल्लेखावरून कथाकाराच्या भूमिकेतला पांडुरंग दिसतो. पहिल्या भागातील निवेदनाचे स्वरूप बरेचसे 'एक्सपोजिशनल' आहे. पहिल्या भागातही घटना-प्रसंग आहेत, पण ते सलग कालानुक्रमाने आलेले नाहीत. पहिल्या भागातील निवेदनशैलीचे हे स्वरूप दुसऱ्या भागापासून बदलते. भाग २, ३ आणि ४ यामध्ये पांडुरंगचे आंतरिक परिवर्तन क्रमाने कसे होत जाते याचे चित्रण आलेले असल्याने या भागांमध्ये कालानुक्रमाने एकापाठोपाठ अशा घटना येत जातात. पहिल्या भागात दिसणारी पांडुरंगची कथनकाराची भूमिका दुसऱ्या भागापासून तेवढ्या स्पष्टपणाने दिसत नाही. मेडियसीचे प्रमाण हळूहळू कमी होत जाऊन निवेदन अधिकाधिक दृश्यात्मकतेच्या पातळीवर (Showing) येत जाते. पांडुरंग जसजसा बाह्यविश्वापासून तुटत जातो तसतसे निवेदनही आंतरिक वास्तवाच्या दृश्यात्मक चित्रणाकडून वळते व पांडुरंगच्या डायरीतील नोंदीमध्ये तर निवेदक पडद्याआड जाऊन मेडियसीचे प्रमाण शून्यावर येते व डायरीतून कुठल्याही निवेदकाच्या मध्यस्थीशिवाय पांडुरंगचे अंतरंग वाचकांना थेटपणे न्याहाळता येते. एखाद्या घटनेचे वर्णन करताना कोसलाची निवेदनशैली बाह्यवास्तवाच्या चित्रणाकडून आंतरिक वास्तवाच्या दर्शनाकडे, एखाद्या आगगाडीने रुळाचा सांधा अलगद बदलावा तशी कशा प्रकारे सहजपणे बदलते हे मनीच्या मृत्यूच्या घटनेचे जे वर्णन येते त्यामध्ये दिसते. (उदाहरणादाखल कोसलामधील पृष्ठ क्र. १६० वरचा 'ती नुकतीच नेमाने शाळेत जात होती' या वाक्यापासून 'तिचं पुसट मनोबिंब फक्त माझ्या जवळ' या वाक्यापर्यंतचा एक जरी परिच्छेद अभ्यासला तरी निवेदनशैलीचे वरील वैशिष्ट्य कसे स्पष्ट होते हे दाखवता येईल; पण विस्तारभयास्तव उताऱ्याचे विश्लेषण येथे टाळलेले आहे.) व्यक्तीच्या आंतरिक वास्तवाचे प्रभावी दर्शन घडविण्यास कोसलाची निवेदनशैली जशी समर्थ आहे, त्याचप्रमाणे वास्तवाचे बारीक-सारीक व भरगच्च तपशील टिपण्याचीही तिची प्रवृत्ती लक्षणीय आहे. सकृद्दर्शनी साध्या व क्षुल्लक वाटणाऱ्या घटना त्यांच्या सूक्ष्म तपशिलातून जिवंत केल्या जातात आणि त्यांना कधी कधी विलक्षण अर्थसूचकता प्राप्त होते. जे घटनाप्रसंग आणि तपशील पारंपरिक क्रादंबरीच्या दृष्टीने क्रादंबरीत येण्याजोगेही ठरले नसते असे प्रसंग कोसलाच्या आशयाच्या दृष्टीने अर्थवाही ठरतात व असे प्रसंग शिरीष पै म्हणतात त्याप्रमाणे अकल्पितपणे जीवनाच्या सामान्यपणातही प्रत्येकाला येऊ शकणारी भीषण रहस्यमयता जाणवून देतात.

कोसलातील प्रसंग वर्णनशैलीचे नमुने म्हणून मनीचा मृत्यू, वेताळ टेकडीवर रात्रीचे भटकणे, सिंहगडावर वाट चुकणे इ. प्रसंगांचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. विशेषतः मनीच्या मृत्यूचा प्रसंग हा वर्णनशैलीचा नमुना म्हणून मराठी कादंबरी वाङ्मयात वैशिष्ट्यपूर्ण ठरावा असाच आहे. भावविवशतेचा कुठेही स्पर्श न होऊ देता मनीच्या वेदनांचे आणि तिच्या मृत्यूमुळे झालेल्या पांडुरंगच्या मनःस्थितीचे हृदय पिळवटून टाकणारे जे वर्णन रा. नेमाडे यांनी केलेले आहे, ते त्यांच्या अप्रतिम निवेदनकौशल्याचा पुरावाच होय.

व्यक्तिचित्रण :

व्यक्तिचित्रणाबाबतही पारंपरिक कादंबरीतील संकेत कोसलाने मोडलेले आहेत. व्यक्तिचित्रण 'ठसठशीत' व्हावे याबद्दल पूर्वीच्या कादंबरीकारांच्या काही ठराविक कल्पना होत्या. काही ठळक अशा गुणवैशिष्ट्यांच्या साच्यातून पात्रे उभी केली जात. चांगली-वाईट, पुरोगामी-प्रतिगामी, ध्येयवादी-ध्येयशून्य अशी त्यांची वर्गवारी करता येत असे. त्यामुळे पात्रे बऱ्याच वेळा कृत्रिम वाटत. व्यक्तिचित्रण ठसठशीत व्हावे म्हणून पात्राच्या दर्शनी रूपाचे वर्णन विशेष महत्त्वाचे मानले जात असे. विशेषतः फडके-खांडेकर-माडखोलकर इ. च्या कादंबऱ्यातून अशा विशेषणबहुल व्यक्तिवर्णनांचे अवास्तव स्तोम माजविलेले दिसते; पण कोसलामध्ये असे साचेबंद व्यक्तिचित्रण पूर्णतः टाळलेले आहे. कोसलाचा नायक पांडुरंग हा पारंपरिक कादंबरीतील नायकापेक्षा वेगळा आहे. रूढ अर्थाने तो 'हीरो' नाहीच. ध्येयवादी, रोमँटिक, देखणा, सर्वगुणसंपन्न अशा नायकाची प्रतिमा पांडुरंगने पुसून टाकलेली आहे. कोणत्याच पात्राच्या शारीरिक रूपाचे वर्णनही कोसलात येत नाही. फक्त एकाच ठिकाणी पांडुरंगच्या शारीरिक रूपाचे वर्णन करणारे 'मी लाल पडत नाही इतका काळा आहे' असे एक वाक्य येते. 'वय उदाहरणार्थ पंचवीस वर्षे' अशा वर्णनातून उदाहरणार्थ या शब्दाने नायकाचे तारुण्यही गौण ठरविले जाऊन नायकाबद्दलच्या सगळ्या रोमँटिक संकल्पना पुसून टाकल्या जातात. सुरुवातीला नायकाची ओळख करून देण्याची पद्धतीही वेगळी आहे. 'आता उदाहरणार्थ माझी ओळख' असे म्हणून पांडुरंग लहानपणी पडणाऱ्या स्वप्नांचेच फक्त वर्णन करतो.

अन्य पात्रांच्या चित्रणाबाबतही वेगळा दृष्टिकोन दिसतो. पारंपरिक कादंबरीत प्रत्येक पात्राला त्या कादंबरीच्या कथाबंधामध्ये काही तरी निश्चित कार्य असे. म्हणजे पात्रे बहुधा कथानकाच्या आवश्यकतेनुसार उभी केली जात, तसे कोसलामध्ये दिसत नाही. कोसलाचे आशयकेंद्र पांडुरंग हाच असला तरी इतर असंख्य पात्रांचा एक प्रचंड व्यूहच कोसलातून उभा राहतो. व्यक्तीच्या बारीकसारीक कृतीमधून किंवा प्रत्येक व्यक्तीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण बोलण्यातून, भाषेतून व्यक्तिचित्र उभे केले जाते. व्यक्तीच्या जीवनातील मोठमोठ्या ठळक घटनांतूनच व्यक्तीची ओळख पटते असे नसून, बारीकशा घटनांतूनही व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे खूप रहस्य दडलेले असते, अशी लेखक म्हणून रा. नेमाडे यांची भूमिका आहे. (पहा : नेमाडे यांची राधाकृष्ण मुळी, गणेश विसपुते, चंद्रकांत पाटील यांनी घेतलेली मुलाखत) त्यांच्या या भूमिकेचा प्रत्यय कोसलामधून स्पष्टपणे येतो. अगदी

छोट्याशा तपशिलातूनही एखाद्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर रा. नेमाडे कसा अर्थपूर्ण प्रकाश टाकतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणून पृष्ठ क्र. २४६ वरील क्रूर चेहऱ्याच्या बेकार मुलाचे वर्णन किंवा २५० पानावरील पांडुरंगला रत्वेत भेटलेल्या एका कळपट माणसाचे वर्णन ही दोन्ही विशेष अभ्यसनीय आहेत.

कोसलामध्ये अनेकविध पात्रांना जी नावे दिलेली आहेत त्यातील वेगळेपणही पारंपरिक कादंबरीच्या तुलनेत विशेषत्वाने लक्षात येण्यासारखे आहे. फडके-खांडेकर-माडखोलकर युगातील कादंबरीमध्ये पात्रांची नावे रोमँटिक वाटावी अशी संस्कृतप्रचुर, मृदुमुलायम अशा प्रकारची असत. कादंबरीचा नायक दलित जातीतला असला तरी त्याचे नाव ब्राह्मणी पद्धतीचे असे. पात्रांना अशी कृत्रिम नावे देण्याची प्रथा कोसला मध्ये जाणीवपूर्वक टाळलेली आहे. पात्रांना नावे देत असताना त्याचा सामाजिक-सांस्कृतिक स्तर त्या नावामधूनही सूचित केला जातो. 'मधुमिलिंद' यासारख्या संस्कृतप्रचुर नावाचा उपहासही कोसलामध्ये केला गेलेला आहे. महाविद्यालयातील तरुण मुलींना रोमँटिक नावे देण्याचे टाळून बुंदी, निराळी, छेलबटाऊ, चालचलाऊ अशी खास विद्यार्थ्यांच्या बोलीभाषेतली नावे वापरली जातात. चंद्रशेखर, दिवाकर, सुधाकर, अभय असल्या नावांऐवजी कोसलाच्या नायकाचे 'पांडुरंग' हे नाव अगदीच गद्य वाटण्यासारखे, पण त्या नावातून नायकाच्या कुटुंबातील वारकरी संस्कारांचा संदर्भ स्पष्ट होतो. दांडेकर, वैद्य, टिळक, परांजपे, मोडक, केसकर, तांबे इ. आडनावांवरून पुणेरी समाजजीवनाचा संदर्भ स्पष्ट होतो; तर झगडू, सोटम्या, धुळक्या, लालाजी, चक्रधर मास्तर, गिरधर, लखूशेट, जगनबुवा, तापीराम, बंबासबुवा, झालनाथ, मनी, सुभी, जमनी इ. नावातून अ-नागरी बहुजन संस्कृतीचा संदर्भ सूचित होतो. पात्रांच्या नावामधूनही लेखकाची वास्तववादी दृष्टी दिसून येते.

कोसलाची भाषा :

कोसलाची भाषा हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होऊ शकेल. पण प्रस्तुत निबंधाच्या मर्यादित कोसलाच्या भाषेची काही ठळक वैशिष्ट्ये नोंदविली आहेत. कोसला लिहून रा. नेमाडे यांनी तथाकथित वाङ्मयीन भाषेबद्दलच्या रूढ संकल्पनांना जसा धक्का दिलेला आहे, त्याचप्रमाणे समकालीन प्रमाणभाषेविरुद्ध बंडखोरी करून तिला एक नवे रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लघुनियतकालिकांच्या चळवळीतील लेखकांनी भाषेबद्दल जी एक नवी भूमिका मांडलेली दिसते, त्या भूमिकेशी कोसलाच्या भाषेचे नाते जोडता येईल. आधुनिक मराठी साहित्याचा भाषादृष्ट्या विचार केल्यास एकरीकडे चिपळूणकरी मराठीची परंपरा केंद्रवर्ती असल्याचे दिसते, तर दुसरीकडे म. फुले, महर्षी वि. रा. शिंदे, आंबेडकरांचे मराठी लेखन, लक्ष्मीबाई टिळक, व्यंकटेश माडगूळकर ही मराठीच्या दैशी रूपाला अधिक जवळची असणारी भाषिक परंपरा दिसते. रा. नेमाडे यांच्या लेखनाचे नाते या दुसऱ्या परंपरेशी असल्याचे दाखविता येईल. इंग्रजी कलखंडात इंग्रजीच्या प्रभावाने मराठीच्या जुन्या रूपात बदल होऊन दीर्घ लांबीची, पल्लेदार, संयुक्त प्रकारची वाक्यरचना मराठीत आली, तर दुसरीकडे संस्कृत भाषेचा प्रभाव वाढून आसंकारिकता, संस्कृतशब्दप्राचुर्य ही

चांगल्या भाषेची वैशिष्ट्ये मानली जाऊ लागली. मराठी भाषा उच्चजातीयांच्या जाणिवेत अडकून पडली. इंग्रजी-संस्कृतच्या प्रभावातून निर्माण झालेल्या या आधुनिक मराठीला नेमाडे यांनी 'ब्राह्मो-आंग्ल' असा शब्द वापरलेला आहे. भाषेत झालेला हा बदल काही अंशी अपरिहार्य आणि समर्थनीय असला तरी भाषेच्या एका विशिष्ट रूपालाच श्रेष्ठ मानल्यामुळे भाषा कृत्रिम बनली. जुन्या मराठीचे आविष्कारसामर्थ्य आणि शैलीसौंदर्य बऱ्याच प्रमाणात हरवून गेले. 'भाषेचा मुद्दा वास्तवाच्या आकलनाशी संबंधित असल्याने कृत्रिम मराठीतून चांगले सर्जन होणे अशक्य आहे, असा निष्कर्ष काढता येतो' अशी रा. नेमाडे यांची भूमिका असल्याने (मराठी कादंबरी : प्रेरणा व स्वरूप) आधुनिक ग्रांथिक मराठी भाषेची ही कृत्रिमता नष्ट करून ब्राह्मो-इंग्रजी परंपरा झुगारण्याचा प्रयत्न रा. नेमाडे यांनी कोसलामधून जाणीवपूर्वक केलेला आहे. प्रमाण ग्रांथिक भाषेविरुद्धची ही बंडखोरी कोसलामध्ये खालील प्रमुख वैशिष्ट्यांतून व्यक्त होते -

- १) महानुभाव साहित्यातील गद्यशैलीचा प्रभाव
- २) बोलीभाषेच्या वैशिष्ट्यांचा प्रभाव
- ३) समकालीन लिखित भाषेच्या नियमांचे उल्लंघन.

ही तिन्ही वैशिष्ट्ये तशी एकमेकांपासून वेगळी नाहीत. समकालीन ग्रांथिक गद्यभाषेला बोलीभाषेचा जिवंतपणा व शैलीसौंदर्य प्राप्त करून देण्यासाठी नियमोल्लंघन आणि जुन्या देशी मराठीची वैशिष्ट्ये आत्मसात करणे अपरिहार्यच ठरलेले आहे.

लीळाचरित्राच्या भाषेचा प्रभाव :

लीळाचरित्र, सूत्रपाठ इ. महानुभावी ग्रंथाबद्दल कोसलात आलेले गौरवपूर्ण उल्लेख, शेवटच्या भागात जाणवणारा महानुभावी विचारांचा प्रभाव इ. वरून रा. नेमाडे यांना महानुभाव साहित्याबद्दल असलेले आकर्षण स्पष्ट होते. पण कोसलाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे महानुभावी गद्यशैलीची वैशिष्ट्ये मराठीच्या आधुनिक रूपामध्ये मोठ्या कौशल्याने आत्मसात करून घेतलेली आहेत. कोसलाच्या एकूण संरचनेवरच लीळाचरित्राचा मोठा प्रभाव पडलेला आहे, हे दाखवून देता येईल. भाषेपुरताच विचार करायचा झाल्यास लीळाचरित्राच्या गद्यशैलीची काही ठळक वैशिष्ट्ये कोसलामध्ये दिसतात.

१) लीळाचरित्राची गद्यशैली प्रामुख्याने अगदी छोट्या, सुटसुटीत वाक्यांनी बनलेली आहे. दोन-तीन किंवा केवळ एकाच शब्दाने बनलेली वाक्ये लीळाचरित्रात भरपूर आहेत. या छोट्या सुटसुटीत वाक्यरचनेमुळे लीळाचरित्रातील गद्याला एक प्रकारची लय प्राप्त झालेली आहे. कोसलाची भाषाशैलीही अशाच छोट्या सुटसुटीत वाक्यांनी बनलेली आहे. कमी शब्दांची वाक्यरचना भरपूर प्रमाणात दिसते. एका शब्दाचीच बनलेली अशी वाक्ये लीळाचरित्राप्रमाणे कोसलातही आहेत.

२) लागोपाठ येणाऱ्या अनेक वाक्यांच्या शेवटी जाति, उठीति, करीति, लावीति, लागती किंवा घातले, खादले, बैसविले, धुवविले अशी यमकसदृश क्रियापदे येणे हे लीळाचरित्राच्या भाषेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. लोककथा, कहाण्या यातूनही अशी

समकालीन परिधाम साधणारी वाक्यरचना आढळते. जुन्या देशी मराठी मद्याचे हे वैशिष्ट्य कोसलामध्येही ठळकपणे जाणवते. करीन, मारीन, देईन, टाकीन, खर्चीन, भागवीन, केले, दिले, भाजले किंवा पडायचा, यायचा, जायचा, म्हणायचा अशी समानरूप क्रियापदे पाठोपाठच्या वाक्यांत आल्याने कोसलाची भाषाही लीळाचरित्राच्या मद्याप्रमाणेच लयबद्ध बनलेली आहे. तसेच क्रियापदाची लागोपाठच्या अनेक वाक्यांत पुनरावृत्ती हे वैशिष्ट्यही लीळाचरित्र व कोसलस समान आढळते.

३) आजच्या प्रमाण मराठीशी तुलना केल्यास लीळाचरित्राच्या भाषेचे जाणवणारे खास वैशिष्ट्य म्हणजे लीळाचरित्राची भाषा ही 'केवलवाक्यप्रधान' आहे. मिश्रवाक्यांचे प्रमाण तुलनेने फार कमी आहे. आणि संयुक्त वाक्ये तर लीळाचरित्रात जवळजवळ नाहीतच. कोसलाची भाषाही केवलवाक्यप्रधान आहे. मिश्रवाक्येही फारशी दीर्घ नाहीत आणि समकालीन लिखित भाषेच्या तुलनेत कोसलामध्ये संयुक्त वाक्यरचनेचे प्रमाण फार कमी आहे. काही ठिकाणी आशयदृष्ट्या आवश्यक म्हणून सहेतुक संयुक्त वाक्यांची रचना केलेली दिसून येते.

४) लीळाचरित्रात संयुक्त वाक्ये न येण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे आणि, परि इ. उभयान्वयी अव्ययांनी दोन वाक्ये तेथे जोडली जात नाहीत. त्यामुळे उभयान्वयी अव्ययांनी वाक्याची सुरुवात होणे हे वैशिष्ट्य लीळाचरित्रात सर्वत्र आढळते. कोसलामध्येही उभयान्वयी अव्ययाने वाक्ये फार क्वचितच जोडली जातात व उभयान्वयी अव्यये बहुधा वाक्याच्या सुरुवातीलाच येतात.

५) आजच्या लेखनपद्धतीप्रमाणे जे वाक्यांश एकाच मोठ्या वाक्याच्या पोट्यात नामवाक्य, विशेषणवाक्य किंवा क्रियाविशेषण वाक्य म्हणून येतील, असे वाक्यांश स्वतंत्र केवलवाक्ये म्हणून येणे हे 'लीळाचरित्र' आणि कोसला दोन्हीतही समान वैशिष्ट्य आढळते. यामुळे संयुक्त-मिश्र प्रकारची वाक्यरचना टाळली जाते. उदा. खूप पळावं लागतं आहे. भयानक जोरानं. छाती फुटेपर्यंत.

पाहिलं तर पुण्याचे हजारे दिवे. चाऱ्ही बाजूना. आईचं मोठं पत्र आलं. सविस्तर. बुद्धाची भलीमोठी उंच मूर्ती. मांडी घालून बसलेली. आणि यशोधरा एवढीशी. दारात राहुलला घेऊन. स्तिमित होऊन. इ.

६) विपुल प्रमाणात येणारी क्रियापदविरहित वाक्यरचना हे लीळाचरित्र आणि कोसला यातील एक महत्त्वाचे साम्य. अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेमुळे ग्रांथिक भाषेची कृत्रिमता कमी होऊन भाषा बोलीरूपाच्या अधिक जवळ गेलेली दिसते.

७) आजच्या लेखनपद्धतीमध्ये न आढळणारे असे एक वाक्यरचनावैशिष्ट्य लीळाचरित्रात काही ठिकाणी दिसते, ते म्हणजे क्रियापदाऐवजी क्रियाविशेषणाने वाक्याचा शेवट करणे. 'हास्य करीत, टाळी वाजत' अशी क्रियाविशेषणाने शेवट होणारी वाक्ये लीळाचरित्रात दिसतात. कोसलातही अशी वाक्ये आलेली आहेत. उदा. '...घोडा घडाडकन उठला आणि प्रचंड खिंकाळून. वडाच्या पारंब्यांना भरदिशी घासून. वडाखासूनच उंच

गवतात टापटाप पळून. दूरवर दिसेनासा झाला.

'आणि वडाखालून सुरेश आणि मी. घामाधूम होऊन. पारंब्या तोंडावर आपटून. बाहेर.'

८) लागोपाठ येणारी एकापेक्षा अधिक वाक्ये एकाच अव्ययाने सुरू होणे हा प्रकार आधुनिक मराठी लेखनात फार क्वचितच दिसतो. 'लीळाचरित्र' आणि 'कोसला'मध्ये मात्र, आणि, म्हणून, मग इ. अव्ययांनी सुरू होणारी एकापेक्षा अधिक वाक्य क्रमाने येणे ही रचना अनेक ठिकाणी दिसते. उदा. 'म्हणून मला भुताचे हात फुटतात. म्हणून मी आईला असं पत्र लिहितो.' 'मग बायको म्हणाली वगैरे. मग शेतकरी ब्राह्मणाकडे वगैरे. मग ब्राह्मण कपाळाला हात लावून म्हणाला.' इ.

९) 'मग' ह्या अव्ययाचा विपुल प्रमाणात होणारा वापर हे लीळाचरित्रातील वैशिष्ट्यकोसलांमध्येही आढळते. कोसलाचे शैलीचिन्ह म्हणता येईल इतक्या विपुल प्रमाणात 'मग' या अव्ययाचा वापर झालेला आहे. कोसलातील पृ. २७७ आणि २७८ मध्ये ४६ ओळीत २४ वेळा 'मग' हे अव्यय आलेले आहे.

१०) ठराविक अंतराने एकाच किंवा समानरूप वाक्याची पुनरावृत्ती होणे हे लीळाचरित्राच्या गद्यशैलीचे एक आकर्षक वैशिष्ट्य आहे. कोसलांमध्येही त्याचा वापर केलेला आहे. उदा. पांडुरंगला पडणाऱ्या स्वप्नांचे वर्णन करताना 'किंवा असंही नाही' या वाक्याची ठराविक अंतराने पुनरावृत्ती झालेली दिसते. कोसला आणि 'लीळाचरित्र' यातील काही उतारे समोरासमोर ठेवून तुलना केल्यास कोसलाच्या भाषाशैलीवर लीळाचरित्राच्या गद्यशैलीचा कसा प्रभाव पडलेला आहे हे दिसून येईल.

१) 'सोभागाचे आंगुठे बांधून : कीडडी करीन : खांदी रीगून : घडा फोडीन : सोभागाचा संस्कार करीन : ' (ली. च. सं. वि. भि. कोलते. २ आ. पृ. १९७) 'मी म्हणालो, मी वडलांचा खून करीन. मी आजीला ठार मारीन. मग मी सगळं घर पेटवून देईन. सगळ्यांची प्रेतं त्या घरात जाळून टाकीन-' (कोसला, पृ. १५५)

२) आनंदु तो ... नित्यमुक्तु तो : निरभिमानु तो : परु तो : परसाक्षित्व ऐसाही धर्मु तेथ नाही : सर्वात्मकु तो : सर्वातीतु तो : सर्वकर्ता तो : सर्वसाक्षी तो : (ली. च. पृ. ४२०) 'तिनं धर्म तरी काय बरोबर नेला असेल? - ती सर्वमुक्त. हेमुक्त. तेमुक्त. रंगमुक्त. अंगमुक्त. मनमुक्त. संज्ञामुक्त. मुक्तिमुक्त. इ. (कोसला पृ. १६०)

३) मग सर्वज्ञे म्हणीतले : कवणा पुरखाकारणे एसणे जन्म क्षेपीत असिजे बापेया : परि तो बोलेना : ज्ञानेविण वैराग्य काई करावे बापेया : परि तो बोलेना: (ली. च. पृ. १००)

तेव्हा आईनं एकदा विचारलं, मनुताई, तुला काय हवं? पाणी? तेव्हा मनी बोललीच नाही.

आई म्हणाली, मने बोल, बोल. उद्या तुला बोलता येणार नाही, आज माझ्याशी बोल. पण ती आईशी बोललीच नाही.' (पृ. १५४)

४) 'ऐली अळंदीएसि तरि दुरि : पैली अळंदीएसि तरि जवळि : ' (ली. च. पृ. १-१५) 'पित्याचं हृदय पण किती परकं : पतीचं हृदय पण किती स्थिर : (को. पृ. १५९). 'लीळाचरित्र' आणि कोसला यातील शैलीसाम्याची अशी इतरही उदाहरणे देता येतील. 'लीळाचरित्राच्या भाषेची विविध वैशिष्ट्ये आत्मसात करून रा. नेमाडे यांनी इंग्रजीच्या प्रभावाने कृत्रिम बनलेल्या मराठीला तिच्या देशी रूपाकडे नेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लीळाचरित्राची गद्यशैली तत्कालीन बोलीभाषेतूनच निर्माण झालेली असल्याने या गद्यशैलीची वैशिष्ट्ये आत्मसात करताना कोसलाची भाषा ही बोलीभाषेच्या अधिक जवळ गेलेली आहे.

बोलीभाषेचा प्रभाव दर्शविणारी आणखीही काही वैशिष्ट्ये कोसलातून दिसतात. त्यापैकी एक वैशिष्ट्य म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या 'स्लॅंग' भाषेचा केलेला वापर. खास महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्याच बोलण्यात येतील असे उदाहरणार्थ, वगैरे, ग्रेट, थोर, चक्कर, भंकस, वैताग, व्ही. पी., च्यायला, भडव्या, हांडग्या, भोसडीच्या, पड्डा, पड्डी, चालू, कठीणच इ. अनेक शब्द, टरकणे, बेडूक करणे, अतोनात हे असणे, कोंबाकोंबी करणे, लंबे करणे, बोंबा मारणे, फटाफट हसणे, अक्षता टाकणे इ. वाक्प्रचार कोसलामध्ये सहजपणाने येतात.

दुसरे असे की, कोसलामध्ये संवाद भरपूर प्रमाणात आलेले आहेत. अनेकविध व्यक्तींच्या बोलीभाषेचे विविध नमुने कोसलात येतात. त्यामुळेही कोसलाच्या भाषाशैली-वरील बोलीभाषेचा प्रभाव जाणवतो.

तिसरे वैशिष्ट्य असे की, बोलीभाषेतील उच्चारानुसार बऱ्याच शब्दांचे लेखन केले जाते. विशेषतः एकारान्त नपुसकलिंगी नामे, विशेषणे, क्रियापदे, बोलीभाषेत दीर्घ अकारांत उच्चारली जातात, तशीच ती कोसला मध्ये आलेली आहेत. उदा. माणसं, मुलं, झाडं, चांदणं, पाह्यलं, राह्यलं, यायचं, जायचं, सोडलं, फिरणं, भिजणं इ.

याशिवाय कोसलातील शब्दसंग्रह, क्रियापदविरहित वाक्यरचना किंवा क्रियापद वाक्याच्या शेवटी न येता सुरुवातीला किंवा वाक्याच्या मध्ये येणे इ. वैशिष्ट्यांतूनही कोसलावरील बोलीभाषेच्या प्रभावाचा अभ्यास करता येईल. कोसलाच्या भाषेबाबत दिलीप चित्रे यांनी म्हटले आहे, 'कोसलाची भाषा आणि लिहिण्याची पद्धती अनेकांना थक्का देणारी वाटते, कारण अगोदर बरीच वर्षे कोणीही लेखक बोलल्यासारखे लिहित नव्हता.' (कोसलाबद्दल पृ. १६१)

कोसलाच्या भाषेचे जुन्या मराठी गद्यशैलीशी असणारे नाते आणि तिच्यावरील बोलीभाषिक रूपाचा प्रभाव यामुळे समकालीन ग्रांथिक भाषेपेक्षा कोसलाची भाषा कशी वेगळी बनलेली आहे, हे लक्षात येते. या वेगळेपणाची आणखीही काही वैशिष्ट्ये सांगता येतात. उदा. विरामचिन्हांचा वापर. कोसलातील विरामचिन्हांच्या वापरातून प्रचलित लेखनपद्धतीचे नियमोत्लंघन झालेले आहे. आज मराठीत वापरली जाणारी बरीच विरामचिन्हे इंग्रजी भाषेकडून स्वीकारलेली आहेत. कोसलामध्ये विरामचिन्हांची अनावश्यक गर्दी टाकून विरामचिन्हांचा वापर सांकेतिक पद्धतीने न करता वाक्यातून व्यक्त होणाऱ्या

आशयाच्या गरजेनुसार केला गेलेला आहे. उद्गारवाचक चिन्ह, दुहेरी अवतरणचिन्ह आणि अर्धविराम यांचा अजिबात वापर केलेला नाही. व्यक्तीचे बोलणे अवतरणचिन्हात लिहिण्याची पद्धती पूर्णतः टाळलेली आहे. 'की' या अव्ययाने जेव्हा दोन उपवाक्ये जोडली जातात तेव्हा 'की' या अव्ययापूर्वी स्वल्पविराम हा रूढ पद्धतीतून स्वल्पविरामाच्या वापराचा वेगळा प्रकार कोसलात दिसतो. उदा. 'मी लिहिलं, की केतकर हे कोकणस्थ ब्राह्मण' याउलट उच्चारानुसार जेव्हा पूर्ववाक्याच्या शेवटी विराम येत नाही, अशा वेळी स्वल्पविराम चिन्हाचा वापरच टाळला जातो. उदा. 'कुणी मेलं की हे सूर काढून कवितेत रडणं.'

'मला इकडे वडलांची पत्रं यायची की आपल्या कपाशीला चांगला भाव आला.' यावरून विरामचिन्हांचा वापर सांकेतिकपणे न करता आशयानुसार कसा केला जातो हे दिसते. पूर्णविरामाचा वापरही असाच आशयसापेक्ष केला जातो. कोसलामध्ये विरामचिन्हांच्या बाबतीत जसा इंग्रजी प्रभाव टाळलेला आहे तसा आणखी एका प्रकाराने टाळला जातो. जो-तो, जेव्हा-तेव्हा, ज्यामुळे-त्यामुळे अशा संबंधदर्शक शब्दांनी दोन वाक्ये जोडून होणारी इंग्रजीधर्तीची वाक्यरचना कोसलामध्ये केलेली दिसत नाही.

'नौशाद आणि बर्मन आणि मधुबाला आणि वहिदा रहमान आणि विमल रॉय आणि लता मंगेशकर आणि किशोरकुमार वगैरे' या वाक्यातील 'आणि' चा वापर हेही नियमोल्लंघनाचे उदाहरण म्हणता येईल.

याशिवाय विशेषणांचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर, रूढ सांकेतिक शब्दांचा केलेला उपहासात्मक वापर इ. मधूनही कोसलाच्या भाषेचे समकालीन प्रमाणभाषेहून असणारे वेगळेपण दिसून येते.

समारोप :

आतापर्यंत विविध अंगांनी कोसलाचा जो विचार केला, त्यावरून मराठी कादंबरी वाङ्मयातील तिचे ऐतिहासिक वेगळेपण स्पष्ट होते. पण ते कोसलाचे वाङ्मयीन मोठेपण केवळ तिच्या या ऐतिहासिक वेगळेपणातच सामावलेले नाही. तरुण पिढीच्या अस्वस्थ मनाचे दर्शन घडविणारी, व्यक्तीचे अस्तित्व आणि मानवी समाज यासंबंधी मूलभूत महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करणारी, एका गंभीर नैतिक दृष्टीचे दर्शन घडविणारी आणि वास्तव आशयद्रव्याला प्रभावी भाषिक रूप प्राप्त करून देणारी यशस्वी साहित्यकृती म्हणूनच तिचे वाङ्मयीन मोठेपण वादातीत आहे. यामुळेच जवळ जवळ गेली २८ वर्षे ती मराठी अभिरुचीला आव्हानविषय आणि कुतूहलविषय बनून राहिलेली आहे.

प्रतिष्ठान : भालचंद्र नेमाडे विशेषांक
सप्टेंबर १९९१ - फेब्रुवारी १९९२